

УДК 94 (477.8)

РОЗВИТОК ОСВІТИ ТА ЇЇ РОЛЬ У КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ВОЛИНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Алла Залужна, Ярослав Цецик

Національний університет водного господарства та природокористування
Україна, 33028, м. Рівне, вул. Соборна, 11
e-mail: zaluzhna@yandex.ru; y.p.tsetsik@nuwm.edu.ua

Актуальність статті зумовлена доцільністю об'єктивного аналізу специфіки розвитку освіти на Волині та її ролі у культурному житті регіону наприкінці XIX – на початку XX ст. У цьому контексті поставимо завдання на основі першоджерел і наукових праць дослідити причини зростання кількості навчальних закладів на Волині та з'ясувати основні напрями їх культурно-виховної роботи наприкінці XIX – на початку XX ст.

Властиво, що питання пов'язані з розвитком освіти у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. досліджені частково. Окремі аспекти питання проаналізовано у працях А. Чуткого [5], В. Пивоварова [8], О. Прищепи [10; 12] та Т. Кузнеця [13].

Варто зазначити, що друга половина XIX ст. у Російській імперії характеризувалася проведенням комплексу реформ, які стосувалися багатьох сфер суспільного життя. Незважаючи на яскраво виражену антиукраїнську політику імперських урядів на українських землях, що були у складі Російської імперії, поступово зростала кількість навчальних закладів різного типу та форм власності. Не стала винятком у цьому і Волинська губернія. Незважаючи на те, що навчальні заклади підпорядковувалися Міністерству народної освіти (МНО) або Синоду, з 1870-х рр. важливу роль у розвитку початкової та середньої освіти відігравали органи міського самоврядування та земства, якими було організовано широку мережу початкових шкіл, низку учительських семінарій та відігравали ключову роль в їхньому фінансуванні. Станом на початок XX ст. на українських землях 84% фінансів на утримання початкових навчальних закладів виділяли земства, 14% – МНО та 2% Синод [1, с. 374].

Досліджуючи розвиток освіти на Волині необхідно зауважити, що у цьому регіоні земства розпочали свою діяльність як і в інших губерніях Західного краю лише на початку XX ст., у зв'язку з цим на розвиток мережі початкових і середніх навчальних закладів у

Волинській губернії впливали інші чинники.

Особливостями культурно-освітнього розвитку Волинської губернії було те, що вона охоплювала величезну територію та мала поліетнічну структуру населення. Станом на 1912 р. у губернії проживало близько 3 815 тис. осіб. Найчисельнішою групою населення були українці, другу за чисельністю групу населення становили євреї, третіми були поляки, четвертими німецькі колоністи і лише на п'ятому знаходилися росіяни [2, с. 71]. Досить чисельну етнічну групу населення становили чеські колоністи, яких, згідно даних першого всеросійського перепису населення 1897 р., у краї проживало 27,7 тис. осіб [3, с. 94].

Поліетнічна структура населення регіону великою мірою впливала на систему навчальних закладів, що функціонували у той час на Волині. Так, станом на 1897 р. у Волинській губернії функціонувало 10 державних і приватних середніх навчальних закладів – гімназій, прогімназій і реальне училище. У цих навчальних закладах навчався 2 851 учень. Нижчий щабель освітніх закладів становили духовні училища, міські чотирихкласні та двохкласні училища. Крім загальноосвітніх навчальних закладів функціонували і професійні, зокрема фельдшерська школа у м. Житомирі, Острозька братська школа в якій готували вчительок для сільських початкових шкіл. Найнижчу ланку тогочасної освіти становили народні однокласні училища, церковнопарафіяльні школи, школи грамоти в яких учні отримували лише початкову освіту. Такого типу навчальних закладів на Волині функціонувало 3 137 в яких навчалось 90 253 учні. У тому числі 314 шкіл у німецьких колоніях більшість предметів в яких викладалося німецькою мовою, а початкову освіту отримувало 9 347 учнів (діти німецьких колоністів), 5 єврейських державних однокласних училищ, 14 єврейських приватних училищ, 1080 єврейських релігійних шкіл «Хедерів» і «Талмуд-Тори». Вони утримували-

ся коштом єврейських громад. Діяло й одне мусульманське приватне училище. До цієї групи навчальних закладів належала і науково-ремісничка школа, яка знаходилася у с. Михнів (Заславський повіт), де паралельно з початковою освітою навчалося ремеслом 70 учнів [4, с. 50-51].

Окрім світських навчальних закладів у краї функціонували і духовні. Майбутні православні священники отримували освіту у Житомирській духовній семінарії, ксьондзів готували у Житомирській римо-католицькій семінарії (знаходилася у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ (МВС). У краї функціонували 4 чоловічих духовних училища у Житомирі, Клевані (Рівненський повіт), Кременці, Мацієві (Ковельський повіт) й одне жіноче духовне училище, яке знаходилося у Кременці [4, с. 51].

Проблема поділу навчальних закладів, особливо середніх на чоловічі та жіночі у Російській імперії (відповідно і на українських землях, що входили до її складу) у другій половині XIX – на початку XX ст. була гострою суспільною проблемою. Справа була не лише у позиції держави. Це було зумовлено загальним для більшості європейських країн того часу поглядом, що жіноцтво не потребує спеціальної освіти в силу гендерних особливостей. Відповідно навчальні заклади поділялися на чоловічі та жіночі [5, с. 88].

Отже, незважаючи на зростання кількості навчальних закладів на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. абсолютна більшість із них були початковими. Багато дітей шкільного віку взагалі не відвідували шкіл і залишалися неписьменними, а ті хто навчався у них отримували лише початкову освіту. Для абсолютної більшості дітей робітників і селян можливість навчання у гімназіях або реальному училищі унеможлиблювалася наявністю високої плати за навчання у них, а їхні батьки були не в змозі її оплачувати.

У наступні роки у краї спостерігалися тенденції щодо зростання кількості навчальних закладів і не лише початкових, а й середніх. Станом на 1913 р. у Волинській губернії функціонувало 2 605 навчальних закладів різних ступенів. Окрім них діяло 605 єврейських релігійних шкіл. Зросла і кількість середніх навчальних закладів, а саме: 9 чоловічих гімназій, 1 реальне училище та 10 жіночих гімназій і 2 прогімназії, ці навчальні заклади були державними та приватними, але у всіх них навчання було платним [6, с. 95-96].

Зростання кількості навчальних закладів у

краї відбувалося за рахунок збільшення кількості початкових навчальних закладів. Важливу роль у розвитку освіти відігравали органи міського самоврядування та земства. Так, завдяки діяльності міської Управи Рівного на початку XX ст. у місті було відкрито жіночу гімназію. 9 квітня 1908 р. на засіданні уповноважених Дубенського спрощеного міського самоуправління було прийнято рішення про доцільність відкриття у м. Дубно чоловічої класичної гімназії. Витрати пов'язані з її відкриттям мали бути здійснені за рахунок міської скарбниці [7, арк. 114-116]. Незабаром у м. Дубно розпочала свою роботу чоловіча гімназія. Через кілька років завдяки старанням органу міського самоврядування у ньому було відкрито і жіночу гімназію.

Активна діяльність спрямована на розвиток освіти у краї органами міського самоуправління почала втілюватися у практичну площину ще наприкінці XIX ст. Так, у квітні 1896 р. Житомирська міська дума прийняла рішення «клопотатися перед вищою владою про перетворення Житомирської прогімназії на повну 8-класну гімназію» та постановила виділяти 3 тис. руб. щорічно на її утримання. Розглянувши проект міністра народної освіти про перетворення Житомирської й Острозької прогімназій на повні гімназії, Державна рада 1 липня 1897 р. прийняла рішення «розпочати їх поступове перетворення на повні гімназії відкриваючи з вказаного терміну при кожній із них по одному вищому класу щорічно» [8, с. 67]. Острозька гімназія так само як і Житомирська мала фінансову підтримку від місцевої міської управи [9, арк. 13]. Аналогічні процеси наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігалися у більшості повітових міст Волинської губернії.

Таким чином, важливу роль у розвитку освіти у краї відігравали органи міського самоврядування завдяки діяльності яких у краї було відкрито низку гімназій, а частину прогімназій реформовано у повні 8-класні гімназії.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у культурному житті Волині важливу роль відігравали навчальні заклади. У тогочасній Російській імперії головними елементами культурного життя населених пунктів були театри та бібліотеки, але у зв'язку з їх відсутністю чи нерозвиненістю у невеликих містах і містечках саме заклади освіти стали своєрідним фундаментом культурної складової міст, їх інтелектуальним і духовним потенціалом, відігравали визначальну роль у потенційних мож-

ливостях і напрямках її поширення у міському середовищі і ширилися на весь регіон [10, с. 44].

Навчальний процес як нерозривне ціле у діяльності навчальних закладів Російської імперії спрямовувався та коригувався відповідно до тих завдань, які ставила держава: не лише навчати, а й виховувати ввірених їм дітей [10, с. 44; 11, арк. 141].

У досліджуваний період контроль за діяльністю навчальних закладів Волинської губернії здійснював попечитель Київського навчального округу (КНО), який мав штат чиновників окремої канцелярії та був одним із структурних підрозділів МНО. Опрацьовані нами наукові праці та першоджерела з досліджуваної проблеми дають підстави констатувати, що у досліджуваний період виховна складова була невід'ємною складовою як самого навчання, так і складала основу позакласної роботи з учнями навчальних закладів.

Участь учнів у культурних заходах, які на початку ХХ ст. набували все більшого поширення насамперед підпорядковувалася виховній меті. Адже крім пізнавальної мети «виховний процес мав сприяти насамперед формуванню в учнівської молоді почуттів патріотизму... і в цьому сенсі русифікаторська політика виступала інструментом реалізації поставлених завдань» [10, с. 44].

Як невід'ємна складова навчально-виховного процесу у середніх навчальних закладах практикувалося проведення літературно-музичних вечорів, театральних вистав, виступи учнівських оркестрів і хорів. З 1880-х рр. коло їх незмінних учасників учнів і вчителів почало доповнюватися і колом глядачів, оскільки на такі заходи часто запрошувалися почесні гості, а саме: представники адміністративної влади, священнослужителі, військові, батьки учнів. Зазвичай такі заходи присвячувалися завершенню навчального року, відзначенню пам'ятних історичних дат [12, с. 62].

Програми всіх без винятку таких заходів обов'язково мали бути погоджені з попечителем КНО. Напередодні їх проведення у канцелярію попечителя відправлялася програма заходу, час і місце його проведення, визначалося коло глядачів. Лише після її затвердження, а у низці випадків і внесення коректив, можна було розпочинати підготовку до проведення такого вечору. Аналогічною була процедура проведення екскурсій за межі повіту, до обґрунтування її доцільності, обов'язково мав бути доданий список учнів, які у ній будуть брати участь. Лише після

отримання письмового дозволу попечителя КНО її можна було проводити.

У церковнопарафіяльних школах велика увага приділялася церковному співу. Незважаючи, що це був обов'язковий предмет навчання, часто, за браком добре підготовлених учителів, він не був поставлений на належний рівень. Майже у всіх епархіях при церковнопарафіяльних школах функціонували хоріві колективи. Деякі з них були настільки злагодженими, що могли співати літургію при архієрейському служінні. У деяких приходах до учнівського хору приєднувалися і дорослі та створювали єдиний колектив. До тих шкіл, які створили хори та підготували учнів до співання у церкві ставилися шанобливо і навіть збільшували фінансування [13, с. 47-48].

Кількість хорів при церковнопарафіяльних школах невинно зростала. Так, у 1892-1893 н.р. у всіх епархіях імперії їх налічувалося 2 874. Найбільше хорів – 448 – мали школи Волинської епархії, у Подільській їх налічувалося 419, Київській – 239, Полтавській – 85, Херсонській – 65 тощо. До складу кожного хору входило у середньому від 10 до 50 осіб. Хористи знали нотний спів і могли співати у церкві [13, с. 48].

Станом на 1896-1897 н.р. у 55 епархіях імперії налічувалося 4 358 учнівських церковних хорів. Найбільша кількість їх була в епархіях на українських землях у Подільській – 472, Волинській – 442, Харківській – 386, Київській – 226, Херсонській – 153, і в Полтавській – 148 шкільних церковних хорів [13, с. 48].

Отже, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у навчально-виховному процесі важлива увага приділялася організації та проведення театральних вистав, учнівських концертів, екскурсій. У церковнопарафіяльних школах організовувалися церковні хори в яких учнів не лише навчали співати, а й часто вони брали участь у літургіях. При цьому окремі хори формувалися як з учнів, так і дорослих.

Виховні заходи були найрізноманітнішими. Так у 1909 р. у всіх середніх навчальних закладах Волинської губернії відбулися шкільні свята й урочистості присвячені 100-річчю з дня народження М.В. Гоголя. У Луцькій чоловічій гімназії вчителем М.І. Карським було прочитано реферат «Джерела й основні елементи поетичної творчості М.В. Гоголя», після урочистостей виступив гімназійний хор. Учні декламували уривки з «Сорочинського ярмарку», «Мертвих душ», «Ночі перед Різдвом», «Тараса Бульби» й інших творів письменника, читали вірші присвячені

М.В. Гоголю [14, арк. 1-26]. Аналогічний захід, тільки за іншим сценарієм, було проведено й у Рівненському реальному училищі [15, арк. 7].

Щодо термінів проведення літературно-музичних вечорів або театральних вистав напередодні канікул в одному з циркулярів попечителя КНО було наголошено, що клопотання про дозвіл на проведення подібних заходів до нього надходили за декілька днів до їх проведення. У зв'язку з цим зазначалося, що «такий порядок я ніяк не можу визнати правильним: у подібних випадках, я з однієї сторони позбавлений можливості обговорити кожне таке клопотання, а з іншої – продовжується недозволено канікулярний час, що шкодить навчальній справі» [16, арк. 66]. Далі у документі увага акцентувалася, що проведення шкільних вистав є бажаним, але вони не повинні порушувати шкільний розпорядок. Тому вистави у навчальних закладах дозволялося проводити не пізніше як за 2 тижні до канікул. Проведення платних шкільних розваг категорично заборонялося, але «членам Правління товариства допомоги бідним учням або членам попечительських Рад батьківських комітетів не забороняється організовувати збір пожертв від запрошених гостей, але самі учні не мали права збирати бенефіцій». Організовувати та проводити спільні вистави за участю учнів та учениць різних навчальних закладів категорично заборонялося, як і участь у виступах і репетиціях учнівських хорів не працівників навчального закладу. Тільки у виняткових випадках було дозволено організовувати спільні учнівські чоловічі та жіночі хори. Будь-які культурні заходи для гімназистів можна було організувати й проводити лише у приміщенні навчального закладу. У випадку, коли це зробити було неможливо дозволялося його проводити в іншому пристосованому приміщенні «лише за умови, що до нього не могли потрапити особи, які не мали запрошення». У документі відмічалось, що дозвіл на організацію та проведення будь-якого заходу мав бути отриманий заздалегідь і лише після того дозволялося розпочинати підготовку до його проведення. Відповідальність за підготовку та проведення культурно-освітнього заходу, підтримання на ньому порядку покладалося на керівництво навчального закладу. При цьому особлива увага зверталася на «недопущення на захід осіб без запрошень» [16, арк. 66-66зв.].

Таким чином, підготовка та проведення

всіх культурно-освітніх заходів у середніх навчальних закладах регіону контролювалися попечителем КНО. Їх організація та проведення були можливими лише за погодженням з попечителем. Відповідальність за порядок на них покладалася безпосередньо на керівництво навчального закладу. Щодо участі у них в якості глядачів не працівників навчального закладу чи батьків учнів то це дозволялося лише за наявності у них персональних запрошень. Як правило це були працівники органів адміністративної влади, військові, священники та заможні жителі міст.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. на Волині поступово зростала кількість навчальних закладів, важливу роль у цьому відігравали органи міського самоврядування, а дещо пізніше і земства. Але незважаючи на таку ситуацію значна частина дітей шкільного віку залишалася неосвіченими. У той час середні навчальні заклади у багатьох повітових містах регіону стали центрами культурного життя міст і містечок. На театральні вистави, літературно-музичні вечори, виступи учнівських хорів та оркестрів запрошувалися почесні гості, які відігравали важливу роль у житті тогочасних міст регіону. Підготовка та проведення цих заходів контролювалося канцелярією попечителя КНО.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Полонська-Василенко Н. Історія України / Наталія Полонська-Василенко. – Т. 2. – К.: «Либідь», 1992. – 606 с.
2. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1913. – 549 с.
3. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / Под редакцией Н.А. Тройницкого. – Т. II. – СПб., 1905. – 417 с.
4. Обзор Волынской губернии за 1897 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1898. – 52 с.
5. Чуткий А. Професура університету св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Чуткий // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 87-92.
6. Обзор Волынской губернии за 1913 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1914. – 106 с.
7. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф.359, оп.1, спр.9, арк.114-116.
8. Пивоваров В. Становлення та розвиток чоловічої гімназійної освіти в Житомирі у XIX ст. / В. Пивоваров // Історичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 61-69.
9. ДАРО, ф.355, оп.1, спр.1, арк.13.
10. Прищеп О.П. Культурно-освітні заходи навчальних закладів та їх роль у формуванні культурного середовища міських поселень Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Олена Петрівна Прищеп // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. – 2011. – Вип. 22. – С. 44-46.
11. ДАРО, ф.568, оп.1, спр.2, арк.141.
12. Прищеп О.П. Вплив навчальних закладів на формування культурного довкілля міст Волині (XIX – початок XX ст.) / Олена Петрівна Прищеп // Слов'янський вісник: Зб. наук. праць / РДГУ, РІС КСУ, 2013. – Вип. 16. – С. 58-63.
13. Кузнець Т.В. Церковний спів в системі освіти Київської єпархії XIX – початку XX ст. / Т.В. Кузнець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Ми-

хайла Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: Історія. – Вінниця: ФОР Корзун Д.Ю., 2016. – Вип. 24. – С. 47-51.
14. Державний архів Волинської області, ф.6, оп.1, спр.19а,

арк.1-26.
15. ДАРО, ф.215, оп.2, спр.46, арк.7.
16. ДАРО, ф.568, оп.1, спр.6, арк. 66-66зв.

Залужна Алла, Цецик Ярослав *Розвиток освіти та її роль у культурному житті Волині наприкінці XIX – на початку XX ст.*

Досліджено фактори впливу на розвиток освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. та роль органів міського самоврядування у зростанні кількості середніх навчальних закладів у регіоні. З'ясовано їх значення у культурно-освітньому житті краю у досліджуваній період і визначено пріоритетні цілі виховної роботи. Простежено вплив органів адміністративної влади на організацію та проведення культурно-освітніх заходів у середніх навчальних закладах.

Ключові слова: Волинь, гімназія, освіта, школа, культурно-освітній захід

Залужная Алла, Цецик Ярослав *Развитие образования и его роль в культурной жизни волины в конце XIX – начале XX вв.*

Исследованы факторы влияния на развитие образования на Волини в конце XIX – начале XX в., и роль органов городского самоуправления в росте количества средних учебных заведений в регионе. Выяснено их значение в культурно-образовательной жизни края в исследуемый период и определены приоритетные цели воспитательной работы. Отслежено влияние органов административной власти на организацию и проведение культурно-образовательных мероприятий в средних учебных заведениях.

Ключевые слова: Волинь, гимназия, образование, школа, культурно-образовательное мероприятие

Zaluzhna Alla, Tsetsyk Jaroslav *Development of education and its role in cultural life Volyn late XIX – early XX centuries*

Investigated which factors influenced the development of education in Volyn late XIX - early XX century. and the role played by municipal government agencies to increase the number of secondary schools in the region. Found out their role in the cultural and educational life of the region in the study period and defines the priority goals of educational work. The role of cultural and educational activities and determined that they played an important in the cultural life of the county towns of Volyn. Based on our scientific papers processed and investigated sources of the problem revealed that in the period under educational component was an integral part of both the study and was the basis of extracurricular activities with students of educational institutions.

It was shown that organize and conduct joint theater performances with students and pupils of different schools is strictly forbidden, as well as participate in rehearsals and performances of student choirs are not employees of the institution. Only in exceptional cases were allowed to organize student common male and female choirs. This was due to the division of education for men and women. Any cultural events for school students could organize and carry out only at the premises of the institution.

The influence of the administrative authority for the organization and carrying out educational activities in secondary schools.

Keywords: Volyn, school, education, school, cultural and educational event

Рецензенти:

Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт
Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 10.06.2016 р.